

УДК 811.161.2'373.611

Т. Є. Гуцуляк,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці

ПОРІВНЯЛЬНО-УПОДІБНЮВАЛЬНА СЕМАНТИКА ЯК ОСНОВА ОБРАЗНИХ ДЕРИВАЦІЙНИХ ВІДНОШЕНЬ (НА МАТЕРІАЛІ АДВЕРБІАЛІЗОВАНИХ ІМЕННИКІВ)

У сучасному мовознавстві адвербіальні лексеми з порівняльно-уподібнювальною семантикою, утворені на основі безприйменникових форм *О.* в. іменників, ще не отримали однозначного трактування щодо особливостей їхнього творення та мотиваційних відношень, у яких вони перебувають з твірною базою. У пропонованій статті їх розглянуто як особливу групу образних лексичних одиниць, що відображають морфологічний завершений етап синтаксичної деривації. Встановлено, що формування порівняльно-уподібнювальної семантики відбувається на основі образної мотивації. Вибір мотиваційних ознак зумовлений формуванням семантики прислівників способу дії на основі спільного компаративного словотвірного значення 'набуття непроцесуальної ознаки, що схожа (аналогічна) до ознаки, якою наділений денотат, названий твірним словом'.

Ключові слова: адвербіальні лексеми, компаративне дериваційне значення, мотивація, образна мотивація, синтаксична деривація.

COMPARATIVE ASSIMILATED SEMANTICS AS A BASIS FOR DERIVATIVE FIGURED RELATIONSHIPS (BASED ON ADVERBIAL NOUNS)

In modern linguistics adverbial lexemes of comparative assimilated semantics formed by non-prepositional forms of nouns, have not yet received a clear unambiguous interpretation of the features of their creation and motivational relationships in which they are with forming base. This article deals with them as a special group of figurative Ukrainian language lexical items that reflect morphological completed stage syntactic derivation. It was established that the formation of comparative assimilated semantics is based on figurative motivation related to rethinking meaning of the noun – the object of comparison. The choice of motivational signs caused by the formation of adverbs semantics of action based on common values of comparative word-formation «getting non-procedure signs that are similar to the sign, which has the denotation named word-forming generator». According to associative-figured links established on the basis of similarity in form or appearance; of the subject of comparison feature of the location; on the basis of directing action, moving mode; speed of action, and others. Nouns with specific-subject semantics, which in some way is related to such semantic components, are involved in the process of the nouns derivation.

Keywords: adverbial lexemes, comparative derivational meaning, motivation, figure motivation, syntactical derivation.

СРАВНИТЕЛЬНО-УПОДОБЛЯЮЩАЯ СЕМАНТИКА КАК ОСНОВА ОБРАЗНЫХ ДЕРИВАЦИОННЫХ ОТНОШЕНИЙ (НА МАТЕРИАЛЕ АДВЕРБИАЛИЗОВАННЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ)

В современном языкознании адвербиальные лексемы со сравнительно-уподобляющей семантикой, образованные на базе беспредложных форм *Тв. п.* существительных, еще не получили однозначной четкой трактовки относительно особенностей их создания и мотивационных отношений, в которых они находятся с образующей базой. В данной статье они рассмотрены как особая группа образных лексических единиц, которые отражают морфологический завершённый этап синтаксической деривации. Установлено, что формирование сравнительно-уподобляющей семантики происходит на основе образной мотивации. Выбор мотивационных признаков обусловлен формированием семантики наречий образа действия на основе общего компаративного словообразовательного значения 'приобретение непроцессуального признака, похожего (аналогичного) с признаком, которым наделен денотат, названный производящим словом'.

Ключевые слова: адвербиальные лексемы, компаративное деривационное значение, мотивация, образная мотивация, синтаксическая деривация.

У сучасному мовознавстві дослідження словотвірних мотиваційних відношень дедалі частіше спрямовані на виявлення когнітивних моделей світосприйняття, реалізованих у семантиці й морфемній структурі мовних одиниць. Похідні слова *О. С.* Кубрякова розглядає як особливі словотвірні конструкції, пов'язані з когнітивно-дискурсивною діяльністю, а саме «об'єктивацією (вербалізацією) людського досвіду й людських знань у мовних формах або ж, навпаки, виявленням їх через ці форми» [9, с. 406]. Аналіз сучасних мовознавчих праць, присвячених проблемам словотвору й зокрема мотивації, виконаних із урахуванням когнітивно-ономасіологічного напрямку (дослідження *М. С.* Глуховської, *О. А.* Земської, *С. Б.* Козинця, *Ю. В.* Кравцової, *К. В.* Огольцевої, *О. А.* Олексенко, *О. О.* Селівної та ін.), засвідчує той факт, що встановлення й пояснення мотиваційних відношень як для семантичних, так і для морфологічних дериватів не може бути здійснене тільки на основі структурно-семантичного підходу (праці *Г. О.* Винокура, *І. А.* Ширшова, *Н. Ф.* Клименко та ін.). Ще в 70-х роках ХХ ст. російський дослідник *В. В.* Лопатін звернув увагу на труднощі інтерпретації структурно-семантичних зв'язків образних похідних слів і запропонував поняття **метафоричної мотивації**. «Специфіка метафоричної мотивації, – на думку вченого, – полягає в тому, що переносне значення (смысл) виникає в деяких основах тільки на рівні мотивованого слова, тільки в його словотвірній структурі» [10, с. 269]. *В. В.* Лопатін розглянув такі похідні одиниці, як *небоскрёб, лизоблюд, советь, завуалировать* та ін., зазначаючи, що представлений, «живий» у таких словах образ, підтриманий словотвірною структурою, сприяє збереженню їхньої вмотивованості й дає підстави зараховувати їх до мотивованих слів [10, с. 268–270]. Тобто спостереження *В. В.* Лопатіна засвідчують, що мотиваційні відношення між твірними й похідними одиницями можуть ґрунтуватися на основі асоціативно-образних уявлень, що виникають у свідомості мовців у процесі називання елементів дійсності. Важливою в цьому контексті є думка *О. О.* Селівної про те, що мотивація – це феномен не тільки мовної системи, але й мовної свідомості, яка інтериоризує певні мотиваційні зв'язки, наявні в дійсності [16, с. 157].

Типології мотиваційних відношень, відомі в сучасному мовознавстві, у більшості випадків побудовані на встановленні семантичних відношень між твірними й похідними одиницями (класифікації запропоновані *В. О.* Горпиничем, *О. А.* Земською, *В. В.* Лопатіним, *О. В.* Полянню, *І. С.* Улухановим, *І. Ширшовим* та ін.). Здебільшого виокремлення

певного мотиваційного типу пов'язане з урахуванням відсутності чи наявності в семантичній структурі мотивованих слів асоціативно-образних компонентів змісту. За їх наявності з'ясовують, чи вони виникають у процесі словотворення і не закріплені в семантичній структурі твірних слів; чи переходять від переносних значень, що розвинулися як ЛСВ твірних одиниць.

Тому загалом за способом відображення елементів дійсності в значенні похідного слова мотиваційні відношення можуть бути протиставлені як **прямі** (мотивація через зв'язок з прямим значенням твірного слова з урахуванням головних і периферійних сем) та **образні**, які ґрунтуються на асоціативно-образних уявленнях про елемент дійсності, що з'являється у свідомості мовців, і мають різний ступінь відображення в семантичній структурі твірного слова або взагалі в ній відсутні. Вибір мотиватора із мотиваційної бази, за спостереженнями О. О. Селіванової, відбувається на основі різних пізнавальних функцій свідомості (відчуттів, почуттів, мислення, інтуїції, трансценденції й колективного позасвідомого). «Активізація таких зв'язків зумовлена або усвідомленням відносно об'єктивних ознак позначуваного, або їхнім асоціативно-образним, оцінним, парадоксальним сприйняттям номінаторами» [15, с. 482]. Протиставлення **прямих** та **образних** мотиваційних відношень, що відображають семантичні зв'язки між твірними й похідними словами, простежуємо в працях О. В. Полянської та С. Б. Козинця, проте дослідники не подають ґрунтовного тлумачення поняття образної мотивації, розглядаючи її або як термінологічний відповідник до метафоричної мотивації, або ж метафоричну мотивацію розглянуто як частковий вияв образних мотиваційних відношень (паралельно С. Б. Козинець вживає термін непрямі мотиваційні відношення) [7, с. 4].

Вважаємо, що **образна мотивація** як тип словотвірних мотиваційних відношень відображає асоціативно-образні уявлення, що виникають у свідомості мовців про елемент дійсності і закріплює їх у семантичній та морфологічній структурі похідної одиниці. У процесі номінації з'являється вторинний чуттєво-зоровий образ позначуваного, двоплановий характер якого виникає на основі мисленневих механізмів аналогії, встановлення подібності чи суміжності, що ґрунтуються на метафоричних та метонімічних моделях. Результатом таких словотвірних процесів є похідні слова з образним значенням, або образна похідна лексика, яка має певний ступінь емотивності. Аналіз образних дериватів української мови ще не отримав всеохопного вивчення особливостей їхньої морфологічної будови та семантичної структури і представлений окремими теоретичними положеннями в працях В. В. Горпинича, О. О. Селіванової, Т. М. Лагути та у статтях М. С. Глуховської, В. В. Калька, О. А. Олексенко, Л. О. Гарновецької й О. Юркевич-Репіної. У контексті окреслених проблем не дослідженими залишаються **адвербіальні лексеми з порівняльно-уподібнювальною семантикою**, пов'язані з безприменниковим О. в. іменників. У сучасних розвідках, де розглянуто одиниці такого типу, немає однозначного, чіткого погляду на тип дериваційних відношень, у яких вони перебувають.

Метою пропонованої статті є аналіз особливостей творення відіменникових адвербіальних лексем вказаного типу, встановлення й опис образних мотиваційних відношень як підґрунтя їх появи.

Відомості про зв'язок прислівників з формами О. в. іменників, вміщені в працях з граматики української мови, виданих на початку ХХ ст. (В. Сімовича; С. Смалко-Стоцького й Ф. Гартнера; Є. Тимченка), у пізніших підручниках з історії української мови (морфології й граматики) (С. П. Бевзенка, О. П. Безпалька, В. В. Німчука), а також тексти найдавніших писемних пам'яток, зокрема «Слова о полку Ігоревім», свідчать про те, що прислівникове вживання О. в. іменників з образним порівняльно-уподібнювальним значенням є притаманною особливістю української мови на всіх етапах її розвитку.

Лексикографічне закріплення порівняльно-уподібнювальних прислівників типу *гадюкою, гвинтом, драбиною, калачиком, ялинкою* та ін. в одинадцятитомному «Словнику української мови» (далі СУМ) як лексико-семантичних варіантів іменників або ж відтінків їх значень з маркуванням «у *знач. присл.*», а подекуди як образних вживань відображає *морфологічний* етап процесу їхньої адвербіалізації, тобто завершений, повний. Його результатом є «істотна граматична перебудова вихідного слова, а саме перетворення іменникового закінчення на прислівниковий суфікс»; «вихід певної форми із системи словозміни вихідної частини мови, втрата її граматичних ознак, набуття незмінності прислівника, а також нерідко у виникненні нового лексичного значення» [2, с. 11]. Й. Ф. Андреш вважає, що форми О. в. іменників є найбільш готовими до переходу в прислівники. Це пов'язано з периферійним положенням цього відмінка в системі українських відмінкових форм, що сприяє послабленню, нейтралізації предметної семантики іменника і пристосуванню його до вираження конкретних граматичних значень, зокрема способу, порівняння, сукупності й часу [1, с. 4].

З функціонально-категорійного погляду на частини мови, який активно розвивають в українському мовознавстві І. Р. Вихованець і К. Г. Городенська, прислівник є результатом адвербіальної синтаксичної деривації, тобто «синтаксичним дериватом іменників, дієслів та прикметників», його лексичне значення має іншу природу, ніж у названих частинах мови, тому що їх перехід у прислівники, призводить до утворення деривата з новою синтаксичною функцією «у межах того самого лексичного значення» [4, с. 255], «семантика синтаксичних відношень накладається на лексичні значення вихідних частин мови» [3, с. 300].

Менш поширеним є трактування форм іменників О. в. з порівняльно-уподібнювальною семантикою як **образних іменників у значенні прислівників**. Такий погляд висловлює О. А. Юріна, зараховуючи стійкі образні (метафоричні) лексико-семантичні варіанти, закріплені за формою О. в., які здатні вступати у вільні сполучення з дієсловами та іменниками, до фразеологічних образних засобів російської мови. Дослідниця вважає, що вкрай важко провести межу між названими сполуками, стійкими зворотами з орудним порівняння та мовленнєвими метафоричними зворотами, до яких входить форма О. в. [17, с. 41]. Такий підхід засвідчує кваліфікацію іменників О. в. з порівняльно-уподібнювальною семантикою як явища семантичної деривації, наслідком якої є виокремлення лексико-семантичного варіанта, що розвинувся на основі метафоризації.

Вважаємо, що форми О. в. іменників, ужиті з порівняльно-уподібнювальним значенням, є особливою групою відсубстантивних синтаксичних дериватів. Процес їхнього творення підпорядкований кільком важливим чинникам. По-перше, вживання іменника в синтаксичній позиції атрибутивного прислівника способу дії призводить до появи в його семантичній структурі компаративного дериваційного значення (*образного порівняння*): «**набуття непроцесуальної ознаки, що схожа (аналогічна) до ознаки, якою наділений денотат, названий твірним словом**», формальним виразником якого є суфікси -ою (-ею); -ом (-ем). Наприклад: ... *сади* ... *нависали над селом величезним квітучим амфітеатром* (СУМ, I, 41), тобто сади нависали *півколом*, і таке розташування *було схожим до амфітеатру* – «у давній Греції і Римі відкрита кругла або півкругла споруда для видовищ з ареною посередині, навколо якої уступаами розташовані місця для глядачів» (СУМ, I, 41).

Вважаємо, що порівняльно-уподібнювальні прислівники типу *амфітеатром, вихором, гвинтом, горою, горбом, їжаком, калачиком, клубком, петлею, пірїжком, свічкою* та ін. належать до **похідних утворень з компаративним образним значенням**. Розмежування дериватів з **компаративним образним значенням** і **метафоричним образним значенням** простежуємо в працях російських дослідників К. В. Огольцевої й С. Б. Козинця. Причину такого явища С. Б. Козинець

убачає в «експлікації тотожності предметів». Словотвірні метафори, як і лексичні, виражають приховане порівняння, яке проявляється в метафоричній назві тільки на рівні аналізу, а в похідних з компаративним значенням образне порівняння має словотвірні засоби вираження в морфемній структурі [8, с. 6].

По-друге, особливістю компаративної семантики відсубстантивних прислівників є її формування на основі певних синтаксичних відношень та за умови лише відповідних синтагматичних зв'язків. Образна мотивація, що лежить в основі творення прислівника, пов'язана з переосмисленням значення іменника – об'єкта порівняння. Це призводить до закріплення у семантичній структурі похідних прислівників конотативного образного компонента значення, у якому, за словами К. В. Огольцевої, центральну роль відіграє образ як чуттєво-предметне уявлення, детерміноване національними й культурно-історичними чинниками, і яке є джерелом емоційно-оцінних нашарувань [13, с. 5].

Особливості словотвірної бази порівняльно-уподібнювальних прислівників пов'язані з тим, що в процесі деривації залучено передусім іменники з конкретно-предметним значенням. У дисертаційному дослідженні Т. І. Ніколашиної, присвяченому семантичній типології прислівників української мови, адвербіальні лексеми, що розвинулися на основі безпрійменникового О. в., об'єднано в чотири групи: прислівники, що походять від іменників – назв тварин; птахів; явищ природи, стихійних явищ; конкретних назв предметів, пов'язаних з трудовою діяльністю людини [12]. Варто додати, що рідше в асоціативно-порівняльні зв'язки залучено й слова на позначення рослин – *листом, сосонкою (сосонками), ялинкою*; просторових понять – *горбом, горою, околицею*; літер – *іксом, фертом*; міфічних істот – *бісом, чортом*. Загалом, за спостереженнями К. В. Рахліної, іменники, що у формі О. в. переходять у прислівники, можна поділити на дві групи, враховуючи ознаку, покладену в основу порівняння: ті, що позначають предмети, які є «еталонами форми» (*горою, дугою*), і ті, що називають предмети – «еталони певної властивості руху або дії: швидкості, інтенсивності, напрямку та ін. (*пружиною, каменем, стрілою*)» [14, с. 81].

Порівняльно-уподібнювальні прислівники української мови образно позначають такі непроцесуальні ознаки, що характеризують спосіб виконання дії й пов'язані 1) з набуттям суб'єктом певної форми чи зовнішнього вигляду; 2) з особливістю розташування суб'єкта в просторі; 3) з вказівкою на особливе спрямування дії або спосіб переміщення; 4) зі швидкістю виконання дії. Виокремлені семантичні особливості водночас відображають і специфіку мотиваційних ознак, що послужили підґрунтям творення прислівникових одиниць.

Адвербіальні лексеми на позначення непроцесуальної ознаки, пов'язаної з набуттям суб'єктом певної форми чи зовнішнього вигляду.

Мотиваційні відношення між твірними й похідними одиницями побудовані на встановленні асоціативно-образних зв'язків між двома поняттєвими сферами, у яких закріпилися знання й уявлення про ті елементи дійсності, між якими мовець встановлює подібність чи проводить аналогію. Наприклад, творення прислівника *клубком* для позначення ознаки, пов'язаної з тим, що суб'єкт порівняння набуває округлої, кулястої форми, відбувається на основі встановлення асоціативно-образних зв'язків з предметом, що має таку форму. Порівняймо: *клубок* – кулястий моток (ниток і т. ін.) і *клубком* – у вигляді кулі: *Над кіньми клубками здіймалася їдка пара* (СУМ, IV, 191).

Твірною базою для прислівників цього типу виступають іменники – назви предметів із чітко виявленою формою. Відповідно адвербіальні лексеми позначають набуття суб'єктом порівняння *круглої, кулястої форми, у вигляді кільця: вінком, віночком, вінцем, калачиком, клубком (клубками): Сонячне проміння... золотило ясноволосі коси, вінцем покладені над висками* (СУМ, I, 676); *напівкруглої, округлої форми: в'ялом* – у вигляді півкола: *Жар-птиця... гойдалася..., розпустивши в'ялом свій вогненний хвіст* (СУМ, I, 693); *дугою (дугами)* – у вигляді, у формі дуги: *Міст над рікою прогнувся дугою* (СУМ, II, 431); *півмісяцем* – у вигляді неповного місячного диска: *Жовта хмара куряви, розгорнена півмісяцем, налітала ззаду й по боках* (СУМ, VI, 383); *випуклої форми: горою (горами)* – у вигляді гори: *Додолу верби гне високі, Горами хвилю підійма* (СУМ, II, 125); *горбом* – вигляді бугра; *випукло; утворюючи бугор* (СУМ, II, 125); *овальної форми: пиріжком* – у вигляді овалу, овальної форми (про шапку, кепку): *Якийсь чоловік у смужковій шапці пиріжком зупинив Євгена* (СУМ, VI, 357); *циліндричної форми: трубою, трубкою, трубочкою* – у формі порожнього циліндра або розтруба: *Іван затягся глибоко димом, випустив його трубою* (СУМ, X, 289); *у вигляді смужки: соломкою* – тонкими смужками: *Нарізані соломкою буряки тушкують до півготовності...* (СУМ, IX, 449); *нерівної форми: драбиною* – нерівно, уступами: *Постригти драбиною* (СУМ, II, 403).

Набуття суб'єктом порівняння *певного вигляду* передають прислівники *їжаком* – настовбурчено (про волосся, шерсть і т. ін.) (СУМ, IV, 59), *йоржиком* – коротко, так, що стирчить (про волосся) (СУМ, IV, 62), *латками* – окремими ділянками, частинами (СУМ, IV, 455), творення яких ґрунтується на зовнішній подібності до тварин чи предметів, названих твірними іменниками.

Встановлення семантичних відношень, що виникли в процесі творення наведених адвербіальних лексем, належить до проблемних, на наш погляд, питань, які досі не отримали послідовного висвітлення й розв'язання в науковій літературі. Увагу привертає той факт, що в семантичній структурі іменників *їжак, йорж* закріпилися окремі лексико-семантичні варіанти, які відображають процес семантичної деривації й формування образно-метафоричних значень: *їжак* – 2. *перен., розм.* Про коротко підстрижене волосся, що стирчить (СУМ, IV, 59); *йоржик* – 2. Чуб на голові, що стирчить догори (СУМ, IV, 62). Наступні лексико-семантичні варіанти відображають синтаксичний етап творення прислівників *їжаком, йоржиком*, які, на перший погляд, могли би походити від метафоричних переносних значень. Проте синтагматичні зв'язки з дієсловами, наприклад: *волосся стирчало їжаком, підстригти йоржиком* та ін. засвідчують можливість розгортання в порівняльній конструкції, що лежить в основі багатьох прислівників цього типу, – *волосся стирчало так, як голки їжака; підстригти так, що волосся стирчить, як колючий спинний плавець йоржика*. Такий аналіз дає змогу зробити висновок, що розвиток метафоричних переносних значень іменників *їжак, йоржик* і образне творення прислівників відбулося не послідовно, а паралельно на основі тих самих асоціативно-образних уявлень: зовнішній вигляд людини схожий до вигляду тварини. До того ж такі зв'язки фіксуємо при творенні прикметників *їжакуватий* – схожий на голки їжака; настовбурчений (СУМ, IV, 59); *йоржистий* – який стирчить догори (про волосся) (СУМ, IV, 62) та дієслова *їжистися* – підійматися вгору; стовбурчитися (СУМ, IV, 60).

Розбіжності формальних і семантичних зв'язків між твірними й похідними одиницями описала О. А. Земська, розглянувши прислівники з суфіксом –о (рос. *метеорно, крапивно* та ін.), які за своєю формою походять від основ прикметників, а семантично пов'язані зі спільнокореневими іменниками; та похідні прикметники з суфіксом –н (рос. *инженерный, слесарный* та ін.), семантично співвідносні з назвою виду діяльності, яку здійснюють особи, а не з номінацією самої особи [6, с. 72]. На часі детального аналізу потребують і формально-семантичні відношення, що лягли в основу творення відсубстантивних прислівників, співвідносних з формою О. в. іменників.

Як засвідчує проведений семантичний аналіз твірних і похідних слів, мотиваційні відношення можуть ґрунтуватися й на таких ознаках, що відображають знання мовців про об'єкт порівняння, не закріплені в семантичній структурі лексичного значення. Наприклад, уявлення про форму й вигляд предмета **соломка** (**солома**), що послужили базою творення прислівника **соломкою** 'тонкими смужками', не зафіксовані в лексичному значенні: **солома** – сухі світло-жовті стебла злакових рослин, що залишаються після обмолоту і які використовують як корм скотині, паливо, а також для підстилки, покриття будівель і т. ін. (СУМ, IX, 448). Це вкотре підтверджує думку О. О. Селіванової, що формальна й семантична залежність між мотиватором і похідною одиницею виникає на основі зв'язків різних компонентів структури знань про позначуване в етнічній свідомості [16, с. 158]. І формально-семантичні зв'язки є відображенням психоментальних процесів, пов'язаних з пізнавальною й номінативною діяльністю мовця.

Адвербіальні лексеми на позначення непроцесуальної ознаки, пов'язаної з особливістю розташування суб'єкта в просторі, утворюються на основі виявлення спільної асоціативно-образної ознаки з іменниками, що називають такі елементи дійсності, які своєю цілісністю відображають певну послідовність (форму) розміщення їхніх складових частин. Наприклад, виникнення прислівників **сосонкою**, **ялинкою** на позначення особливого розташування предметів, з'єднання яких утворює кути, зумовлене подібністю такого розміщення до вигляду ялинки (сосни), у яких гілки знаходяться під кутом до стовбура дерева. Наприклад: *Паркет викладено ялинкою; скласти сосонками*. Важливо, що мотиваційна ознака, яка послужила базою творення наведених адвербіальних лексем, не відображена в семантичній структурі іменників **ялинка** й **сосонка** (порівняймо: **ялина** – 1. Високе хвойне вічнозелене дерево родини соснових (СУМ, XI, 642); **сосна** – вічнозелене хвойне дерево, перев. з прямим високим стовбуром, довгою хвоєю і невеликими шишками, або такі дерева в сукупності (СУМ, IX, 469)). Вона сформувалася й закріпилася у свідомості мовців як стійке стереотипне уявлення про особливий вигляд цих дерев.

До прислівників названої групи входять лексеми, що позначають **послідовне** розміщення суб'єктів порівняння: **ланцюгом** (**ланцюжком**) – один за одним: *Ланцюгом простяглися понад Осколom крейдяні гори* (СУМ, IV, 446); розташування, що **схоже до вигляду літер**: іксом – у вигляді літери «х»: *Ось наближаються до Маковея дві дошки, іксом прибиті на перехресті* (СУМ, IV, 16); **фертом** – на зразок літери «ф», подібно до неї: *Руки фертом, вираз строгий ...* (СУМ, X, 579). Перехресне розташування відображає і прислівник **хрестом** – спосіб вишивання, коли стібки перехрещуються; у вигляді, у формі такого предмета: – *А яку плату положить пан? – обізвася Чайченко і хрестом поклав руки на рожен* (СУМ, XI, 140).

Адвербіальні лексеми на позначення непроцесуальної ознаки, пов'язаної з вказівкою на особливе спрямування дії або способі переміщення, розвинулися на основі мотиваційних зв'язків з іменниками, семантична структура яких відображає динамічні властивості позначуваних елементів дійсності. Наприклад, ознака, що характеризує рух по **кривій**, **закрученій лінії**, позначає прислівник **гвинтом**, утворений на основі подібності до властивостей предмета, названого іменником **гвинт** – 1. Стрижень, що має спіральну різьбу на зовнішній поверхні; 2. Частина рухового механізму пароплава або літака у вигляді лопатей, прикріплених на валу (СУМ, II, 44). Порівняймо: **гвинтом** – по спіралі: *Буває випустити, оце їх [голубів] надвечір, а вони на radoщах підуть угору такими гвинтами ...* (СУМ, II, 44). Схожі семантичні відношення передають адвербіальні лексеми **гадюкою** – як гадюка; утворюючи зигзаги, кільця: *Вузькоколіяка гадюкою звивається між стовбурами лісових велетнів* (СУМ, II, 11) та **шпатором** – гвинтоподібно, спірально (СУМ, XI, 642). Важливо зауважити, що асоціативно-образні зв'язки, покладені в основу прислівника **гадюкою**, сформувалися на базі закріплених, стереотипних уявлень про переміщення цього плазуна. Такі властивості денотата не відображені в семантичній структурі лексеми **гадюка** – отруйна змія з плескатою головою у вигляді трикутника (СУМ, II, 11).

Рух **вгору**, **вниз** чи **по колу** асоціативно пов'язаний із властивістю предметів і явищ бути так спрямованими (займати певне положення): **трубою** – прямо вгору: *Жеребчик задер голову, вигнув хвоста трубою і рвонув, як вітер!* (СУМ, X, 289); **свічкою** – вертикально. *Дельфін підливав до човна і ... ставав свічкою* (СУМ, IX, 97); **дощем** – так, як дощ (спрямування вниз): *Навкруг бджола в гречки духмяні Барвистим падає дощем* (СУМ, II, 402); **колесом** – по колу. *Закрутилося, заходило колесом все кругом мене...* (СУМ, IV, 220). **Послідовне** виконання дії передає прислівник **конвєстром** – від одного до одного, одне за одним: *Цегляну стіну мурував Карпо Чумак, а доярки з Яриною подавали йому конвєстром цеглу* (СУМ, IV, 256). Адвербіальні лексеми на позначення **способу переміщення** (**ласочкою** – крадучись; **чортom** – дуже спритно; **промайнуло**) виявляють ознаку, що вказує на різний ступінь інтенсивності та характер виконання дії: *Наташа ласочкою промайнула у свою кімнату* (СУМ, IV, 451); *Коли ж гармоніст зненацька ударив «козачка», з натовпу на середину кола ... вихром вилетів юнак і ... чортom пішов по колу* (СУМ, XI, 363). Творення таких прислівників відбувається на основі асоціативного зближення з поняттями, що закріпилися як стереотипні уявлення про елемент дійсності або як образно-метафоричне переносне значення твірної лексеми: **ласка?** – невелика хижа тварина з тонким і гнучким тілом (СУМ, IV, 450); **чорт** – 3. *перен., розм.* Хто-небудь умілий, жвавий, меткий, хитрий, сміливий і т. ін. (СУМ, XI, 363).

Адвербіальні лексеми на позначення непроцесуальної ознаки, пов'язаної зі швидкістю виконання дії, утворилися на базі іменників, семантична структура яких певним чином передбачає зв'язок з ознакою швидкості. Прислівники такого типу можуть бути обмежені синтагматичними зв'язками з дієсловами, що позначають мовленнєві процеси, і вказувати на швидкий чи повільний темп говоріння та ін.: **речитативом** – наспівно, протяжно: *Чумаче, чумаче, чого зажурився, ... – речитативом ревів пан Лятошенко* (СУМ, VIII, 523); **скоромовкою** – швидко, поспішно: *Ориська заговорила скоромовкою ...* (СУМ, IX, 301). Швидке чи повільне виконання дії позначають прислівники **вихором** (**вихром**) – надзвичайно швидко: *Ой, лети, лети, мій коню, Та й вихром несися* (СУМ, I, 534); **каменем** – із швидкістю та вагою каменя, що падає: *Пах! – пролунав постріл, і куріпка, яка сиділа найнижче, каменем упала на землю* (СУМ, IV, 84); **листом** – спец. плавно, поволі (СУМ, IV, 491).

Здатність розглянутих прислівників (у межах закріпленої за ними лексичної та категорійної семантики) змінювати свої зв'язки з іншими словами призводить до розширення семантичного діапазону. Це пов'язано з тим, що образні порівняння можуть базуватися на виокремленні різних ознак того ж таки об'єкта дійсності й призводити до формування кількох значень прислівника, з яких одні закріплені як окремі лексико-семантичні варіанти, а інші як відтінки значення чи образне вживання. Таке явище фіксуємо для адвербіальних лексем **градом**, **драбиною**, **каменем**, **клубком**, **трубою**, **хрестом**, **чортom**. Наприклад, **каменем** 'із швидкістю та вагою каменя, що падає': *«Беркут звився в небо й каменем кинувся на другого вовка»* та 'непорушно': *«– Увесь Єрусалим, старе й мале біжить... се тільки ти тут каменем сидиш»* (СУМ, IV, 84). Словотвірні значення, підпорядковані варіюванню зовнішнього контексту, Р. С. Манучарян називає синтактико-лексично зумовленими, поділяючи загалом усі словотвірні значення на інваріантні – незалежні від синтаксичних та лексичних зв'язків та варіативні – залежні від таких умов (рос. *дубовий (стол)* – виготовлений із матеріалу дуба; *дубовий*

(лес) – в якому ростуть дуби [11, с. 29]. Вважаємо, що компаративні словотвірні значення наведених прислівників теж можна розглядати як варіативні, оскільки їхні різні зв'язки з мотиваційною базою оприявнює відповідний контекст.

Отже, адвербіальні лексеми з порівняльно-уподібнювальною семантикою є особливою групою образних лексичних одиниць української мови, що відображають морфологічний завершений етап синтаксичної деривації. Творення таких прислівників, їхні формально-семантичні зв'язки з твірною базою є втіленням образної ментально-вербальної діяльності людини. Формування порівняльно-уподібнювальної семантики відбувається на основі образної мотивації, пов'язаної з переосмисленням значення іменника – об'єкта порівняння. Вибір мотиваційних ознак зумовлений формуванням семантики прислівників способу дії на основі спільного компаративного словотвірного значення 'набуття непроцесуальної ознаки, що схожа (аналогічна) до ознаки, якою наділений денотат, названий твірним словом'. Відповідно асоціативно-образні зв'язки встановлюються на основі подібності за формою чи зовнішнім виглядом; за особливістю розташування суб'єкта порівняння; спрямування дії, способу переміщення; швидкості виконання дії та ін. У процесі деривації залучено іменники з конкретно-предметною семантикою, яка певним чином пов'язана з такими значеннєвими компонентами, або ж уявлення про позначувані елементи дійсності закріплені як стереотипні, відомі носіям мови.

Активне використання порівняльно-уподібнювальних прислівників у діалектному мовленні та інших сферах, поповнення прислівникової системи новими одиницями такого типу окреслює перспективу подальших наукових пошуків. Залучення більшого обсягу фактичного матеріалу дасть змогу запропонувати принципи аналізу мотиваційних відношень для синтаксичних дериватів такого типу. Це у свою чергу вплине на вироблення лексикографічних засад опису семантики адвербіальних лексем з урахуванням їхнього образного компонента значення.

Література:

1. Андерш Й. Ф. Особливості адвербіалізації іменників / Й. Ф. Андерш // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 3–6.
2. Вихованець І. Р. Адвербіалізація / І. Р. Вихованець // Українська мова: енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 11.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська / [за ред. І. Р. Вихованця]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
4. Городенська К. Г. Прислівник / К. Г. Городенська // Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія: [підручник] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – С. 243–273.
5. Земская Е. А. Виды семантических отношений словообразовательной мотивации / Е. А. Земская // Wiener Slavischer Almanach. – 1984. – Bd. 13. – С. 3–23.
6. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование: учеб. пособие / Е. А. Земская. 3-е изд., испр. и доп. – М. : Флинта : Наука, 2011. – 328 с.
7. Козинец С. Б. Словообразовательная метафора в русском языке: автореф. дис. на соискание науч. степени доктора филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / С. Б. Козинец. – Москва, 2009. – 65 с.
8. Козинец С. Б. Словарь словообразовательных метафор русского языка / С. Б. Козинец. – Саратов : Саратовский источник, 2011. – 284 с.
9. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
10. Лопатин В. В. Метафорическая мотивация в русском словообразовании / В. В. Лопатин // Лопатин В. В. Многогранное русское слово: Избранные статьи по русскому языку. – М. : Издательский центр «Азбуковник», 2007. – С. 267–271.
11. Манучарян М. С. Проблемы исследования словообразовательных значений и средств их выражения: автореф. на соискание науч. степени доктора филол. наук / М. С. Манучарян. – Ереван, 1975. – 55 с.
12. Ніколашина Т. І. Семантична типологія прислівників у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. І. Ніколашина. – Дніпропетровськ, 1997. – 18 с.
13. Огольцева Е. В. Образный потенциал словообразовательной системы современного русского языка: отсубстантивное словообразование: автореф. дис. на соискание науч. степени доктора филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Е. В. Огольцева. – М., 2007. – 47 с.
14. Рахилина Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость / Е. В. Рахилина. – М. : Русские словари, 2000. – 280 с.
15. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
16. Селіванова Е. А. Когнитивная ономазиология: [монография] / Е. А. Селіванова. – К. : Издательство украинского фито-социологического центра, 2000. – 248 с.
17. Юрина Е. А. Образный строй языка / Е. А. Юрина. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 2005. – 156 с.